

Van még közös erkölcsi alap?

A keresztény kultúra társadalmi értelmezései

A „keresztény kultúra” fogalma az elmúlt években előtérbe került a közbeszédben. A kifejezés egyszerre van jelen politikai deklarációkban, kulturális vitákban, identitásjelölő narratívákban is, amihez a Századvég Alapítvány vonatkozó – és jelen tanulmány alapját is szolgáló – két kutatás és a kutatási tapasztalatok alapján megírt kötet is hozzájárult.¹ Vitára ad okot ugyanakkor, hogy jelentés-tartalma nem mindenkinek azonos, hisz vallási, egyházi, esetleg ideológiai tartalmakkal telítődik. Empirikus értelemben viszont eddig kevésbé volt tisztázott, hogy a mindennapi társadalmi tapasztalat szintjén mit értenek alatta az emberek, illetve milyen módon kapcsolódik saját értékrendjükhöz, életvezetésükhöz és társadalmi viszonyaikhoz. A fogalom használata problematikus már abból a szempontból is, hogy a „keresztény” jelző ebben az értelemben nem vallásos önazonosságot takar. A magyar társadalom egy jelentős része nem is tekinti magát aktív vallásgyakorlónak,² részben ebből fakadóan – első rákérdezésre –, olykor még vallásosnak sem,³ még ha látjuk is többváltozós elemzések révén, hogy a magyar társadalom alig ötödére igaz többé-kevésbé, hogy minden – kérdezett – vallási dimenzió mentén negatív válaszokat ad.⁴ Mégis, korábbi – főképp kvalitatív megközelítésre épülő – vallás-kutatásaink megállapításai, hogy ezzel együtt még a magukat deklaráltan vallástalannak tekintők is olyan értékeket, normákat és kulturális mintázatokat vallanak magukénak, amelyek történetileg, szimbolikusan vagy erkölcsi értelemben a keresztény kultúrkörhöz kapcsolhatók.⁵ Ez a kettősség – az intézményes vallásosságtól való távolság és a keresztény eredetűnek is tekinthető értékek elfogadása – ritkán kerül célzott elemzésre kulturális perspektívából a hazai vallásszociológiai kutatásokban.⁶

A 2023-ban és 2024-ben folytatott, immár célzottan a „keresztény kultúra” ily módon történő jelenlétét feltérképezni kívánó kutatásaink abból az alapfeltevésből indultak ki, hogy a keresztény kultúra nem azonosítható

sem az egyházi intézményrendszerrel, sem a személyes vallásossággal, ugyanakkor nem is redukálható pusztán történeti örökségre vagy absztrakt értéklistákra. Sokkal inkább olyan komplex kulturális-társadalmi referenciáról van szó, amely a mindennapi gondolkodásban, a társadalmi normák értelmezésében és az egyéni döntések mögötti implicit mintázatokban válik érzékelhetővé. Ebben az értelemben – ha ugyan a módszertani sajátosságok okán csak „tükör által homályosan” – az alapállításunk az volt, hogy a keresztény kultúra nem kizárólag megőrzött hagyomány, hanem folyamatosan újraértelmezett jelentésmező, amelynek tartalma és hatóköre társadalmi kontextustól, élethelyzettől és értelmezési kerettől függően olykor eltérően rajzolódik ki.

A keresztény kultúra ilyen módon nem egységes és nem homogén jelenség, hanem olyan kulturális háttér, amelyhez a társadalom különböző csoportjai eltérő módon és eltérő intenzitással kapcsolódnak. Egyesek számára erkölcsi iránytűként, mások számára történeti-kulturális örökségként, megint mások számára vitatott, politikailag vagy intézményesen terhelt hivatkozási pontként jelenhet meg. E sokféleség azonban éppen nem a fogalom kiüresedésére, hanem ellenkezőleg, társadalmi jelentőségének fennmaradására utal. Arra, hogy a keresztény kultúra továbbra is releváns viszonyítási keret, még ha tartalma és megítélése erőteljesen differenciálódik is a fogalomhasználók körében.

Jelen tanulmányban sem normatív módon közelíték a keresztény kultúra kérdéséhez, és nem törekszem annak meghatározására sem, hogy mi tekintendő „valódi” keresztény kulturális tartalomnak és mi nem. Az elemzés fókuszra helyezett azon van, hogy miként jelenik meg a keresztény kultúra a társadalmi percepciók szintjén, milyen értelmezési mintázatok mentén szerveződik, és hogyan válik egyszerre integráló és megosztó referenciává a kortárs magyar társadalomban. Két, egymásra épülő empi-

¹ MOLNÁR Attila Károly – MEGADJA Gábor – GYORGYOVICH Miklós – FALUSI Márton – CZOPF Áron: *Kulturális kereszténység Magyarországon. Jelentés a határvidékről*. Bp., Századvég, 2025

² GYORGYOVICH Miklós – KOLLÁR Dávid: *A vallásosság komplexitása = Vallásosság Magyarországon. Társadalomtudományi tanulmányok*. Szerk. GYORGYOVICH Miklós, Bp., Századvég, 2020, 75–118.

³ GYORGYOVICH Miklós: *A hazai vallásosság megítélése két fókusz-csoport tükrében* = Uo., 359–376.

⁴ Uo., 101.

⁵ Vö. GYORGYOVICH: *i. m.* (2020)

⁶ GYORGYOVICH Miklós: *Tükör által homályosan? Keresztény értékek és világnézetek továbbélése a magyar társadalomban* = Századvég Riport 2025. *Tanulmányok gazdaságról, politikáról, társadalomról*. Szerk. STEFKOVICS Ádám, PILLÓK Péter, Bp., Századvég, 2025, 147–166.

rikus kutatás eredményeire támaszkodva azt mutatom be, hogyan jelenik meg a keresztény kultúra a mindennapi gondolkodásban, milyen értékrendi és kulturális pozíciók rajzolódnak ki, és miként strukturálódnak ezek a pozíciók a vallásosság, az intézményekhez való viszony és a társadalmi tapasztalat mentén. Ennek megfelelően nem egyének vallási meggyőződésai, hanem értelmezési típusok és kulturális mintázatok állnak elemzésem középpontjában.

Elméleti-értelmezési keretek

Durkheim tézise alapján a vallás elsősorban kollektív reprezentációk rendszere, amely a társadalom alapvető erkölcsi rendjét és normáit közvetíti, függetlenül az egyéni hit intenzitásától.⁷ A vallási eredetű normák ily módon a társadalmi együttélés „magától értetődő” alapjaivá válhatnak, és akkor is hatást gyakorolhatnak, amikor vallási eredetük már nem tudatosul. A keresztény kultúra ebben az értelemben nem kizárólag vallási gyakorlatként, hanem kollektív erkölcsi és kulturális háttérként értelmezhető. A vallási eszmék ezzel együtt hosszú távon életvezetési mintákká és világi normákká is alakulhatnak.⁸ Weber a protestáns etika elemzésében is bemutatja, miként élnek tovább vallási eredetű értékek akkor is, amikor közvetlen vallási jelentésük részben háttérbe szorul. A felelősségvállalás, az önfegyelem, a munka erkölcsi értéke vagy az egyéni döntések morális mérlegelése mind olyan elemek, amelyek vallási gyökereket, de a modern társadalmakban már kulturális mintázatként működnek.

A keresztény kultúra társadalmi hatásainak vizsgálatkor ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy nem érdemes éles határvonalat húzni „kifejezetten keresztény” és „kifejezetten nem keresztény” értékek között. Számos olyan érték létezik (megbocsátás, szolidaritás, férfi és nő köl-

csönös önátadáson alapuló kapcsolata, az emberi élet értékének hangsúlyozása vagy az egymást kiegyensúlyozó intézmények által fenntartott társadalom eszménye), amelyeket a kereszténység különösen is a magáénak érez, ugyanakkor ezek mára szélesebb társadalmi konszenzus részévé váltak.⁹ E folyamat következtében a keresztény értékek nem kizárólag vallási közegekben jelennek meg, hanem a társadalmi normarendszerben is.

A szakirodalom széles köre mutat rá, hogy a keresztény kultúra hatása a társadalmi élet több területén jól kivehető. Idesorolható az európai művészetek és irodalom jelentős része,¹⁰ a klasszikus és kortárs zene,¹¹ ünnepeink jelentős hányada,¹² amelyek vallási meggyőződéstől függetlenül is közösségi és kulturális jelentőségre tettek szert.¹³ A keresztény eredetű erkölcsi tanítások napjainkig hatással vannak a normákkal és értékekkel kapcsolatos társadalmi attitűdökre,¹⁴ miközben a mindennapi nyelvhasználatban is számos bibliai vagy keresztény eredetű kifejezés él tovább.¹⁵ A keresztény kultúra intézményi lenyomatai, az oktatási rendszerek kialakulása,¹⁶ a szociális és egészségügyi ellátórendszerek fejlődése,¹⁷ a jogi gondolkodás és jogkultúra formálódása,¹⁸ akár a gazdasági etika alakulása a piacgazdaságokban¹⁹ szintén olyan területek, ahol a keresztény hagyományok közvetett, de tartós hatását már kimutatták, vagy sejteni vélték a hivatkozott szerzők.

A kulturális rendszerek sem elsősorban deklarált értékek formájában hatnak, hanem habitusokként – mondja Bourdieu²⁰ –, vagyis olyan belsővé tett diszpozíciók rendszereként, amelyek meghatározzák az egyének percepcióit, értékeléseit és tetteit. A keresztény kultúra ebben az értelemben tehát közel sem pusztán tanítások összessége, hanem olyan implicit normák és jelentéskeretek hálózata, amelyek sokszor akár egészen reflektálatlan módon is strukturálhatják a mindennapi döntéseket és attitűdö-

7 DURKHEIM, Émile: *A vallási élet elemi formái*. Ford. VARGYAS Zoltán, Bp., L'Harmattan, 2003 (Eredeti megjelenés: 1912)

8 WEBER, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Ford. JÓZSA Péter, LISSAUER Zoltán, SOMLAI Péter, Bp., Cserépfalvi, 1995 (Eredeti megjelenés: 1904–1905)

9 BALÁZS Zoltán: *Kereszténység és értékviszáltság = Iskolakultúra*, 2005, 8. sz., 47–59.

10 STEINER, George: *Real Presences*. Chicago, University of Chicago Press, 1989

11 RATZINGER, Joseph (XVI. Benedek pápa): *A liturgia szelleme*. Ford. HELLER György, Bp., Szent István Társulat, 2020; BEGBIE, Jeremy S.: *Theology, Music and Time*. Cambridge, Cambridge University Press, 2000

12 LE GOFF, Jacques: *Time, Work and Culture in the Middle Ages*. Chicago, University of Chicago Press, 1980; HERVIEU-LÉGER, Danièle: *Religion as a Chain of Memory*. New Brunswick, Rutgers University Press, 2000

13 DAVIE, Grace: *Religion in Britain since 1945. Believing without Belonging*. Oxford, Blackwell, 1994

14 TOMKA Miklós: *Vallás és társadalom Magyarországon. Tanulmányok*. Bp., Osiris, 2006; DAVIE: *i. m.* (1994)

15 MAGAY Tamás: *Bibliai eredetű kifejezések, közmondások, bölcsességek magyarul és angolul. Biblical Phrases and Sayings in Hungarian and in English*. Bp., Tinta, 2017

16 BOWEN, James: *A History of Western Education. Vol. II–III*. London, Routledge, 1972, 2003

17 RISSE, Guenter B.: *Mending Bodies, Saving Souls. A History of Hospitals*. Oxford, Oxford University Press, 1999

18 VARGA Attila: *Az alkotmányok keresztény értéktartalmáról – különös tekintettel a román alkotmány rendelkezéseire és alkotmánybíróági esetgyakorlatára = Glossa Iuridica*, 2022, 3–4. sz., 7–23.

19 Vö. WEBER: *i. m.* (1995); POLANYI, Karl: *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston, Beacon Press, 2001. (Eredeti megjelenés: 1944); SANDEL, Michael J.: *What Money Can't Buy: The Moral Limits of Markets*. Farrar, Straus and Giroux, 2012

20 BOURDIEU, Pierre: *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge, Cambridge University Press, 1977. (Eredeti megjelenés: 1972)

ket. A vallási eredetű értékek így szimbolikus renddé és bizonyos helyzetekben szimbolikus tökévé válnak, amelyek társadalmi helyzetűtől és életútától függően eltérő módon működnek.

Mindezek alapján a jelen tanulmány háttérében álló kutatás a „keresztény kultúra” fogalma alatt nem a vallásosság mértékét vagy az egyházi kötődés intenzitását vizsgálta, hanem azt, hogy a kereszténységből fakadó értékek, normák és életszemléleti elemek miként vannak jelen a kortárs magyar társadalomban, és milyen módon hatnak az intézményi működésre, a közéleti diskurzusokra, az egyének mindennapi döntéseire és attitűdjeire. Egy társadalom keresztény kulturális jellege ebben az értelemben nem egy-egy, adott időpillanatban rögzített vallásossági mutatóban ragadható meg, hanem abban, hogy e kulturális referenciák milyen jelentéstartalmakkal és milyen eltérő értelmezési mintázatok mentén élnek tovább a társadalmi gyakorlatban.

Módszertani háttér és adatbázis

Jelen tanulmány két, egymásra épülő empirikus kutatás eredményeire támaszkodik. A kutatás első szakaszában, 2023-ban kvalitatív és kvantitatív adatfelvétel zajlott, hat, egyenként hatfős fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetés²¹ és egy ezerfős, telefonos kérdőív adatfelvétel formájában. A kutatás második szakaszában, 2024-ben egy újabb országos kvantitatív adatfelvétel készült ezerfős mintán, ezúttal online paneleken. Fontos kitétel, hogy az első kutatás során a „keresztény kultúra” és a vonatkozó fogalmak expliciten nevesített kategóriaként jelentek meg a fókuszcsoporthoz és kérdőívben is, lehetővé téve annak vizsgálatát, hogy a fogalom milyen jelentéstartalmakkal és értékelésekkel van jelen a társadalmi tudatban. A második adatfelvétel ezzel szemben szándékosan kerülte a vallási vagy keresztény tematika közvetlen megnevezését, és értékekre, erkölcsi állításokra, valamint mindennapi döntési szituációkra kérdezett rá, amelyek tartalmilag a keresztény hagyományhoz kapcsolódnak, de nem igényelnek vallási önazonosítást. E kettős módszertani megközelítéssel azt vizsgáltuk, a keresztény kultúra miként jelenik meg tudatosan vállalt kulturális referenciaként, illetve belsővé tett, reflektálatlan erkölcsi és értelmezési keretként. Célunk összességében az volt, hogy feltárjuk, milyen jellegzetes attitűdkombinációk és értelmezési pozíciók rajzolódnak ki a társadalomban. Ennek megfelelően az elemzés középpontjában nem egyes változók önálló vizsgálata, hanem azok többváltozós vizsgálatai álltak. Így a kvanti-

tatív adatok feldolgozása során az azokhoz felhasznált változókat először standardizáltuk (z-score), majd úgynevezett hierarchikus klaszteranalízissel, azon belül pedig Ward-módszerrel meghatároztuk a jól értelmezhető klaszterek számosságát, végül ezek klaszterközéppontjával nem hierarchikus K-közép klaszteranalízist alkalmazva hoztuk létre a meghatározott csoportokat. Az elemzés célja a keresztény kultúrához való viszony tipikus értelmezési mintázatainak azonosítása volt, azaz egyes attitűdök és értékorientációk miként rendeződnek össze, és milyen, egymástól elkülöníthető csoportok rajzolódnak ki. Fontos kiemelni, hogy e klaszterek nem társadalmi rétegeket, felekezeti csoportokat vagy vallási kategóriákat jelölnek, hanem értelmezési pozíciókat. Egy-egy klaszter olyan válaszadók csoportját fogja össze, akik hasonló módon viszonyulnak a feltett kérdésekhez.

Kvalitatív alapképlet – konszenzusok és töréspontok

Kvalitatív adatfelvételünk egyik legfontosabb tanulsága, hogy a „keresztény kultúra” fogalmához kapcsolódó értelmezések nem véletlenszerűek, hanem viszonylag jól körülírható értelmezési mezőben helyezkednek el. Kirajzolódik egy olyan alapképlet, amely egyszerre tartalmaz széles körű konszenzusokat és markáns töréspontokat. A résztvevők gondolkodásában a keresztény kultúra nem bír egységes jelentéssel, ugyanakkor nem is válik teljesen relativizálttá, azaz bizonyos értékek és normák mentén erős egyetértést találtunk, míg más kérdésekben éles viták és ambivalenciák jelentek meg.

A vizsgálat egyik legstabilabb eredménye, hogy a keresztény kultúrához kapcsolt alapvető értékek megítélésében vallásosságtól függetlenül is konszenzus figyelhető meg. Vallásos és nem vallásos résztvevők egyaránt olyan normákat és erkölcsi elveket neveztek meg, mint a szeretet, az emberségesség, a szolidaritás, a segítségnyújtás, a felelősségvállalás vagy az emberi méltóság tisztelete. Ezek az értékek a beszélgetések során ritkán váltak vitatottá és sokkal inkább olyan „alapvetőnek” tekintett erkölcsi minimumként jelentek meg, amelyeket a résztvevők a társadalmi együttélés természetes feltételeinek tartanak.

Mindazonáltal, miközben az alapvető értékek szintjén erős konszenzus rajzolódott ki, azok eredete és legitimitása már jelentős eltérést mutat. A fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetések egyik visszatérő töréspontja éppen az volt, hogy a résztvevők miként értelmezik ezen erkölcsi normák forrását: vajon elsősorban a kereszténységből fakadnak-e, vagy olyan univerzális emberi értékekről van szó, amelyek

Rembrandt,
Mózes a törvény-
táblákkal,
1659
© Wikimedia
Commons

²¹ Ebből három esetben szűrőszempont volt, hogy a résztvevők magukat deklaráltan vallásosnak vallották, három másik csoport esetében pedig vallásosnak.

לֹא יִהְיֶה לְךָ אֱלֹהִים אֲחֵרִים
לִפְנֵי יְהוָה אֱלֹהֵינוּ
לֹא יִהְיֶה לְךָ כְּסֵל
לְעַבְדָּתִי אֱלֹהִים אֲחֵרִים
יְהוָה אֱלֹהֵינוּ יְהוָה אֶחָד
לֹא יִהְיֶה לְךָ שֵׁם אֱלֹהִים אֲחֵרִים
לְעַבְדָּתִי אֱלֹהִים אֲחֵרִים
לֹא יִהְיֶה לְךָ זָבָח אֱלֹהִים אֲחֵרִים
לְעַבְדָּתִי אֱלֹהִים אֲחֵרִים
לֹא יִהְיֶה לְךָ מִזְבֵּחַ אֱלֹהִים אֲחֵרִים
לְעַבְדָּתִי אֱלֹהִים אֲחֵרִים
לֹא יִהְיֶה לְךָ מִזְבֵּחַ אֱלֹהִים אֲחֵרִים
לְעַבְדָּתִי אֱלֹהִים אֲחֵרִים

1659

a vallástól függetlenül is léteznének. E vita gyakran nem nyílt konfrontáció formájában jelent meg, hanem finom elhatárolásokon keresztül. Többen – főképp a vallástalan csoportok – hangsúlyozták, hogy bár a kereszténység fontos szerepet játszott ezen értékek történeti közvetítésében, azok nem tekinthetők kizárólagosan kereszténynek. Mások ezzel szemben amellett érveltek, hogy a mai európai társadalmak erkölcsi alapjai elképzelhetetlenek lennének a keresztény hagyomány nélkül, még akkor is, ha az értékek ma már szekularizált formában vannak jelen. A keresztény kultúra a résztvevők gondolkodásában ilyen módon nem kizárólag normatív definícióként, hanem értelmezési kérdésként jelent meg. A különbségek nem abban álltak, hogy az adott értékeket helyesnek vagy helytelennek tartják-e, hanem abban, hogy milyen narratívába illeszti be azok eredetét és társadalmi szerepét. A kereszténység ilyen módon egyszerre jelenik meg mint történeti forrás, kulturális háttér és vitatott magyarázati keret.

A beszélgetések erősen meghatározó rétege volt a keresztény kultúrához kapcsolódó kritikai és ambivalens viszonyulás megjelenése is. Ezek a kritikai megjegyzések ritkán irányultak magukra az alapértékekre, sokkal inkább azokra az intézményi, politikai és közéleti kontextusokra, amelyekben a keresztény kultúrára való hivatkozás megjelenik. A résztvevők egy része kifejezetten problematikusnak tartotta, amikor a keresztény kultúra politikai legitimációs eszközzé válik, vagy amikor intézményi szereplők hitelességi problémái összemosódnak a keresztény értékekkel. Ez az ambivalencia többször egyfajta „érték igen – intézmény nem” logikában fogalmazódott meg. A kritika nem feltétlenül a vallás vagy a kereszténység elutasítását jelentette, hanem inkább a hitelesség, következetesség és társadalmi példamutatás hiányával kapcsolatos fenntartásokat.

Ebből fakadóan az állami és politikai szerepvállalás kérdése is a beszélgetések egyik erős töréspontja volt. A keresztény értékek közéleti megjelenését többen elvileg elfogadhatónak tartották, ugyanakkor a gyakorlati megvalósulást gyakran hitelességi problémák kísérték. A keresztény retorika és a társadalmi valóság közötti ellentmondás meglehetősen vehemenciával jelent meg, és mind vallásos, mind vallástalan csoportokban kritikai reflexiót váltott ki. Az egyházak szerepével kapcsolatban általános elvárásként fogalmazódott meg az erkölcsi iránymutatás és a társadalmi érzékenység, miközben a közvetlen politikai elköteleződést problematikusnak ítélték.

A beszélgetés egy érdekes pontja volt a több mint tucatnyi, a beszélgetés során felmutatott keresztény szimbólumokhoz való viszonyulás. A résztvevők általános tapasztalatai szerint ezek a mindennapi környezet természetes részei, ugyanakkor a narratívákban jelentésük gyakran elszakad vallási eredetüktől, értelmezésük sok esetben felszínes vagy semleges marad. A szimbólumokhoz kapcsolódó érzelmi viszonyulásokat nem is önmagukban a jelképek, hanem inkább azok intézményi és politikai kontextusai formálták. Érdekes módon a vallásos résztvevők körében gyakrabban jelent meg ambivalencia a szimbólumok közéleti használatával kapcsolatban, ezeket néha már-már soknak ítélték, ellenben a vallástalan csoportok tagjai inkább kulturális örökségként, konfliktusmentes háttéremeként tekintettek rájuk.

Ezzel együtt azonban a keresztény ünnepek megítélése kifejezetten konszenzuálisnak bizonyult. Vallási meggyőződéstől függetlenül széles körű elfogadottság jellemezte őket, fontos azonban, hogy adott esetben nagyon eltérő jelentéstartalmakkal. Míg a vallásos résztvevők diskurzusában az ünnepek főleg spirituális tartalmat hordoznak, a vallástalanok inkább családi, közösségi és időstruktúrát

Bill Viola
Misztikus út
 című kiállításának
 részlete,
 2018
 Fotó: Emiliano
 García-Page
 Sánchez
 © Wikimedia
 Commons

szervező funkciókat társítottak hozzájuk. Az „ünnep eredeti tartalmának” generációs továbbadás kérdése így nem az ünnepek megtartásáról, hanem azok tartalmi értelmezéséről szól.

Végül a keresztény kultúra társadalmi hatásának megítélésében általános élmény a csökkenés érzete, viszont ez nem párosult a teljes eltűnés prognosztizálásával. A résztvevők többsége inkább átalakulásról, jelentésmódosulásról beszélt, mintsem megszűnésről. A keresztény kultúra jövőjét sokan már nem magától értetődő hagyományként, inkább egy versengő kulturális tér egyik szereplőjeként képelték el.

Tehát nem tekintik eltűnőben lévőnek a keresztény kultúrát, de pluralizált és vitatott referenciává vált a résztvevők elmondásai fényében. Egyszerre hordoz konszenzusos erkölcsi tartalmakat, vitatott eredetmagyarázatokat és intézményi ambivalenciákat. Ez a sokrétegű jelenlét viszont nem feltétlenül gyengíti, jóval inkább megerősíti a keresztény kultúra társadalmi relevanciáját, és jól előkészítette annak empirikus vizsgálatát a kvantitatív elemzés során feltárt értelmezési mintázatok mentén.

A keresztény kultúra társadalmi érzékelttsége

A 2023-ban folytatott kutatásunk nyolcvannégy adatfelvételi pontnak megfelelő kérdést és hét szociodemográfiai kérdést tartalmazott. Terjedelmi okokból jelen tanulmányban nem vállalkozhatok a teljes eredményanyag részletes bemutatására, ezért csak azokat a legfontosabb szemelvényeket emelem ki, amelyek nagyobb közérdeklődésre tarthatnak számot, másrészt közvetlenül kapcsolódnak ahhoz az értelmezési kerethez, amelyre első klaszterelemzésünk is épült.²²

A „judeo-keresztény értékek” vizsgálatánál a *Tízparancsolat* tételeinek mai érvényességére, valamint további nyolc, bibliai gyökerű érték elfogadottságára kérdeztünk rá. A *Tízparancsolat* tételei között egyértelműen elkülönülnek azok az elemek, amelyek az Istenhez fűződő viszonyt és a vallási elköteleződést fejezik ki, illetve azok, amelyek az emberek egymás közötti viszonyát szabályozó morális normákra vonatkoznak. Az istenkapcsolat-jellegű első három parancs támogatottsága differenciáltabb: közülük is kiemelkedik az „Isten nevét hiába ne vedd!” tétel, amelyet a válaszadók közel kétharmada inkább vagy teljesen érvényesnek tart, miközben az „Úr napjának megszenteléséhez” és a kizárólagos istenimádathoz kapcsolódó normák elfogadottsága ennél visszafogottabb. Ezzel szemben a közösségi-morális parancsok esetében széles

társadalmi konszenzus rajzolódik ki: az élet tiszteletét, a tulajdon védelmét és a családi kapcsolatok megbecsülését hangsúlyozó tételek kiemelkedően magas támogatottságot élveznek. A becsület védelme, az irigység és a mások tulajdona iránti vágy korlátozása, valamint a házastársi hűség is erős elfogadottságot mutat, bár az egyetértés szintje itt valamivel polarizáltabb. A „Ne paráználkodj!” tétel esetében különösen markáns megoszlás figyelhető meg, ami valószínűleg részben a kifejezés szemantikai terheltségéből fakad: a válaszadók nem feltétlenül ugyanazt értik alatta, és saját értelmezésükhöz igazítva válaszolnak. Az összkép mégis az, hogy a *Tízparancsolat* morális tartalmú elemei – a vallási önbesorolástól részben függetlenül is – sokak számára ma is releváns etikai irányítóként működnek.

A *Tízparancsolat* tételeire adott válaszok mintázata egy kisebb klaszterképzésre is alkalmasnak bizonyult: négy, egymástól jól elkülöníthető attitűdcsoport rajzolódott ki. A legnagyobb csoportot a *Biblia*-hűek adják, akik szinte minden tételt nagy arányban érvényesnek tartanak. Ettől világosan elválik egy olyan nagy tömb, amely az általános morális tételeket emeli ki: ők a társas együttélés erkölcsi normáit elfogadják, viszont az Isten uralmára és a vallási elköteleződésre vonatkozó tételeket elutasítják. Megjelenik továbbá egy kevésbé polarizált válaszadói kör is, amely ritkábban él a szélsőértékekkel, és az istenkapcsolati elemeknél inkább elutasító, a morális tételeknél viszont inkább semleges vagy mérsékelt elfogadó álláspontot képvisel. Végül egy nagyon kicsi csoport válogatás nélkül mindent elutasít. A – kérdőívben is kimondott – judeo-keresztény normarendszer, a *Tízparancsolat* társadalmi jelenléte nem írható le tehát egyszerűen a vallásos identitás mentén. Megfigyelhető olyan normatív elfogadás is, amely nem jár együtt vallási elköteleződéssel. Ezt erősíti az a direkt kérdés is, hogy a válaszadók mennyire töreksenek a *Tízparancsolat* szellemének megfelelően élni. Nem meglepő, a vallásosság növekedésével emelkedik a törekvés mértéke, ugyanakkor rendkívül beszédes, hogy még a magukat vallástalannak sorolók között is jelentős azok aránya, akik legalább részben törekvést jeleznek.

A keresztény kultúra hétköznapi jelenlétének vizsgálatában fontos indikátornak tekintettük a keresztény ünnepek társadalmi megélését és a hozzájuk kapcsolódó hagyományok megítélését is. Kiinduló feltételezésünk az volt, hogy a keresztény ünnepek vallási gyakorlathoz kötődőnél szélesebb körű megünneplése – vagyis az, hogy az ünnepek részben „civil vallási” eseménnyé válhatnak – a keresztény gyökerű kultúra fennmaradásának egyik indikátora. Az ünneplési szokások alapján több, egymástól eltérő cso-

²² A részletesebb eredményekről bővebben MOLNÁR et al.: *i. m.* (2025); GYORGYOVIK Miklós: *Keresztény kultúra? Magyarországon? = Századvég Riport 2024. Tanulmányok gazdaságról, politikáról, társa-*

dalomról. Szerk. STEFKOVICS Ádám, PILLÓK Péter, Bp., Századvég, 2024, 235–259.

port különíthető el: vannak, akik gyakorlatilag minden vizsgált ünnepet megünnepelnek,²³ vannak, akik főként a „nagyobb” ünnepekhez kötődnek, és megjelennek olyan mintázatok is, amelyek elsősorban az ajándékozás szimbolikájára épülnek (tipikusan karácsony és Szent Miklós napja körül), miközben más ünnepek háttérbe szorulnak. A legfontosabb tanulság azonban nem pusztán az ünnepelési formák sokfélesége, hanem az, hogy az ünnepek bizonyos körei már kifejezetten vallástalan önbesorolás mellett is magas részvételt mutatnak, ami az ünnepek profanizálódására, kulturális „leválására” utal. Ugyanakkor a generációs mintázatok is élesek: a legfiatalabb (tizen-nyolc–huszonkilenc éves) válaszadók körében felülreprezentált egy olyan réteg is, amely lényegében egyik keresztény ünnepet sem ünnepli, sem vallási, sem egyéb (családi, kulturális) motiváció mentén. E jelenség – még ha többféle egyedi magyarázati út is elképzelhető – mindenképpen felhívja a figyelmet, hogy a keresztény kultúra társadalmi átörökítése nem magától értetődő, és a fiatalok egy részénél a kulturális kapcsolódás is meggyengülhet.

A hagyományok fontosságának megítélése ugyancsak differenciált képet mutat. A társadalom több mint fele olyan csoportba tartozik, amely az ünnepek kifejezetten keresztény hagyományait széles körben fontosnak tartja, és ebben a csoportban is megjelennek a vallástalan önbesorolás felé húzóók. Természetesen azonosíthatók olyan csoportok is, amelyek szelektív módon viszonyulnak az ünnepek köréhez: van, akiknél még a karácsony és részben a húsvét keresztény háttere megmarad, addig a többi ünnep hagyományai már kevésbé fontosak, illetve vannak olyan mintázatok is, ahol egyes szentekhez köthető ünnepek (például Szent Miklós napja) megítélése érthetően felekezeti mintázatok mentén is eltér. Végül kiemelendő egy nagyobb, a minta közel negyedét kitevő réteg, amely a vizsgált ünnepek többségénél a keresztény hagyományokat már nem tartja fontosnak, és amely csoportban ismét kimagasló a fiatalok aránya.

Végző elemzési lépésként egy összegző klasztermegoldást alakítottunk ki annak érdekében, hogy az előzőekben bemutatott, valamint terjedelmi okokból nem tárgyalt

Brück & Sohn,
A pírnai piactér,
karácsonyi
képeslap
© Wikimedia
Commons

²³ Karácsony, húsvét, vízkereszt, mindenszentek, halottak napja, Szent István király (államalapítás), pünkösöd, Szent Miklós (Mikulás).

változókat egyetlen, átfogó értelmezési keretben összegezhessük. Ehhez összesen hetvenhárom kérdést vontunk be, a módszertani fejezetben ismertetett eljárás szerint. A kirajzolódó összképből kiviláglik, hogy bár a keresztény kultúra egyes kérdezett elemei külön-külön akár igen széles társadalmi támogatottságot is élvezhetnek, ezek együttes megléte már jóval szűkebb rétegre jellemző. A válaszadók mintegy bő harmada tartozik abba a csoportba, amelyet „elkötelezetteknek” nevezünk el: esetükben szinte valamennyi vizsgált dimenzió mentén megfigyelhető a keresztény kultúra megélése, érzékelése és tapasztalata, mind az egyéni életvilágban, mind a tágabb társadalmi térben. E klaszter tagjai mindössze egyetlen tételt utasítanak el következetesen, nevezetesen más vallások és hitrendszerek ünnepeinek megünneplését, ami egyúttal meg is erősíti a csoport elnevezésének belső koherenciáját is.

A második legnagyobb csoportot, a társadalom közel hetedét a „mérsékelt távolságtartók” alkotják. Ők számos ponton hasonlóságot mutatnak a keresztény kultúrában élőkkel: elfogadják a *Tízparancsolat* morális és teológiai tételeit, azonosulnak a keresztény értékekkel, érzékelik a kereszténység hatását saját környezetükben, és viszonylag gyakran számolnak be keresztény szimbólumokkal való találkozásról a mindennapi élet különböző szinterein. Ezzel együtt elkülöníti őket, hogy jóval kisebb arányban ünneplik a keresztény ünnepeket, illetve tartják fontosnak azok kifejezetten keresztény gyökereit, és átlag feletti körökben a más vallási hagyományok iránti nyitottság is.

E csoport mintegy „inverzeként” jelennek meg a „hagyományörzők”, akik a társadalom szűk harmadát teszik ki. Náluk a keresztény kultúra inkább külsődleges, rituális és hagyományi formákban jelenik meg: fontos számukra az ünnepek megülvése, azok keresztény eredetének hangsúlyozása és a hagyományok átadása a következő generációknak, miközben a belső azonosulást, a keresztény értékek és normák személyes elfogadását kevésbé mutatják fel.

A fennmaradó két klaszter – a „szkeptikusok” és a „kritikus távolságtartók” – lényegében ugyanabba az irányba mutat, csak eltérő intenzitással. Előbbiek a minta közel ötödét jelentik, és esetükben több vizsgált dimenzió mentén is mintaátlag alatti azonosulás figyelhető meg, de elutasításuk mérsékelt és kevésbé konzekvens. Ezzel szemben a második csoport egy nagyon szűk, mintegy 1,7 százalékos csoportot alkot, akik szinte valamennyi kérdésre következetesen elutasító választ adtak. Ellenben, talán némileg protest válaszadási magatartásképp is, mindkét csoport magasan átlag feletti mértékben fogadná el más hitrendszerek ünnepeit.

A klaszterek részletes elemzésében nincs lehetőség elmélyedni, demográfiai szempontból azonban az életkori különbségek figyelmet érdemelnek. A tizennyolc–huszonkilenc évesek több mint negyztizede a „szkeptikusok” klaszterébe tartozik, és csak szűk kisebbségük sorolható az „elkötelezettek” csoportjába. E generációs törésvonal a korábbi részvizsgálatok eredményeivel összhangban új-fent ráerősít a vallási és kulturális közömbösség – mondhatni „apateizmus”²⁴ – jelenlétére a fiatalok körében.

A keresztény kultúra jelenléte a gondolkodásmódban és az értékrendben

Jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé a mérőeszköz elméleti hátterének és a kérdőív valamennyi kérdés-blokkjának részletes, tételes bemutatását. Azonban, hogy az olvasó értse a kérdőív és az általa létrehozott többváltozós elemzés logikáját, röviden összefoglalom a mérőeszköz megalkotásának fő elveit és a kérdés szerkezetét. A kérdőív összeállítását egyetlen, kifejezetten összetett kutatási kérdés vezérelte: a keresztény gondolkodásmód és értékrend kimutatható-e a modern magyar társadalom tagjainak mindennapi gondolkodásában, vallástól vagy vallásosságtól függetlenül is. Ennek megfelelően arra törekedtünk, hogy olyan fogalmakat és dilemmákat mérjünk, amelyek a keresztény hagyományban központiak, ugyanakkor általános erkölcsi és filozófiai kérdésekként is megfogalmazhatók. A kérdések döntő többségét ezért tudatosan vallássemleges nyelvezettel írtuk meg: a tételek kerültek a közvetlen keresztény terminológiát és a felekezeti hivatkozásokot, és inkább hétköznapi élethelyzetekhez, döntési szituációkhoz, illetve általános értékállításhoz kapcsolódtak.²⁵ A kérdőív szerkezetét három nagyobb, egymásra épülő blokk köré szerveztük, amelyek együtt – több nézőpontból – teszik vizsgálhatóvá, hogy a keresztény kulturális-etikai mintázatok miként „csapódnak le” a gondolkodásmódban.

Az első blokk az emberi természetre és az egyéni erkölcsi működésre vonatkozó alapfeltevéseket mérte. Ide tartozott az ember „formálhatóságának” (önreflexió, önelvelés, belső fejlődés) kérdésköre, az emberi természet kettősségének (jó–rossz, kísértés, lelkiismeret) megítélése, valamint a felelősség és a döntéshozatal dilemmái (szándék és következmény viszonya, körülmények szerepe, külső bírálat szükségessége). A blokk egy része olyan attitűdöket is vizsgált, amelyek a keresztény életfelfogásban kiemelt, de a modern társadalomban vitatott témákhoz kapcsolódnak (a szenvedés és a lemondás értelmezhető-

²⁴ GRÜN, Anselm – HALÍK, Tomáš – NONHOFF, Winfried: *Távol az Isten. Hit és hitetlenség párbeszéde*. Ford. MÁRTONFFY Marcell, Pannonhalma, Pannonhalmi Bencés Főapátság, 2018

²⁵ A közvetlenebb, a kereszténységre utaló kérdéseket a kérdőív végére helyeztük, hogy minimalizáljuk a „ráhangoló” jellegű hatásokat a korábbi válaszokra.

sége, a „keresztviselés” mint életvezetési alapállás). A cél az volt, hogy megragadjuk: milyen emberképre épül a válaszdók implicit erkölcsi világa, és ebben mennyire jelennek meg olyan elemek, amelyek a keresztény antropológia hosszú távú kulturális hatásával is összhangban állnak.

A második blokk azt vizsgálta, hogy a fenti, inkább „belső” alapállások miként jelennek meg a társas kapcsolatokban és a mindennapi együttélés normáiban. Itt olyan témák kerültek előtérbe, mint az áldozathozatal és önkorlátozás, megbocsátás és bocsánatkérés, ellenszseretet és megtorlás, altruizmus és együttérzés, vagy épp a gyengék és rászorulóknak védelmének morális igazolása. A kérdéskérdések szándékosan hétköznapi helyzetekre fordították le az erkölcsi dilemmákat, hogy a válaszok ne vallási identitásnyilatkozatokként, hanem spontán normatív ítéletekként jelenjenek meg.

A harmadik blokk a tágabb világszemléleti kereteket vizsgálta: mennyiben értelmezik a válaszdók a világot és az emberi életet célirányos, értelemmel telített rendként (teleologikus gondolkodás), hogyan gondolkodnak a múltért és a jövőért viselt felelősségről (beleértve a környezetért viselt felelősség motívumát), továbbá hogyan viszonyulnak a rossz, a szenvedés és a transzcendens valóság lehetőségéhez. E blokkban kaptak helyet azok a kérdések is, amelyek már közelebb lépnek a kereszténység kulturális jelenlétéhez és a pluralitás kihívásaihoz, illetve a kérdőív végén néhány olyan tétel, amely direktebb módon érinti a keresztény hagyományokhoz való viszonyt. A kérdőív végén mindezeket kiegészítő, direktebb kulturális indikátorokkal is megtámogattuk (például az épített örökséghez, vallási turizmushoz, ünnepi hagyományok továbbörökítéséhez kapcsolódó attitűdökkel). Ezek nem a vallásgyakorlatot mérték, hanem azt a tágabb jelenséget, hogy a kereszténység materiális és szimbolikus öröksége miként marad jelentéssel teli akkor is, ha a hit és az egyházi kötődés differenciált.

Mindezekkel összhangban a kérdőív úgy készült, hogy a keresztény kulturális-erkölcsi mintázatokat ne önbevallásos vallási kategóriákon keresztül, hanem három, egymást kiegészítő dimenzióban – emberkép, személyközi viszonyok, világ- és történelemértelmezés – ragadja meg. A részletesebb elméleti megalapozást a már hivatkozott művekben kövöltük.²⁶

Bár a kérdőív egyes tételei is figyelemre méltó részleteket árulnak el, a hetvenkét tételből álló mérőeszközünk elsődleges célja az volt, hogy annak teljes információtar-

talmát egyetlen, áttekinthető tipológiában is elrendezzük. Ennek érdekében a kérdőív elemeit tematikánként dimenziócsökkentő eljárásnak, főkomponens-elemzésnek vetettük alá.²⁷ Miután kizártuk az alacsony kommunalitású kérdéseket,²⁸ továbbá azokat, amelyek több komponensre egyszerre magas töltettel kerültek volna,²⁹ összesen kilencet, hatvanhárom tétel maradt az elemzésben. E kérdéskérdészetet a főkomponens-elemzéssel huszonnégy dimenzióba rendeztük, alapvetően megtartva a kérdőív eredeti témastruktúráját, de figyelembe véve azt is, hogy egyes témákon belül több, egymástól elkülönülő komponens is kirajzolódott.

A következő lépésben a válaszdók klaszterezését végeztük el a módszertani fejezetben már említett metódussal. Az eljárás eredményeként hat, egymástól elkülönülő csoportot azonosítottunk, amelyek a keresztény kultúrához köthető – többnyire vallási terminológiát kerülő, mégis a keresztény etikai és világnézeti örökséghez kapcsolható – attitűdmintázatok különböző konfigurációit jelenítik meg a magyar felnőtt társadalomban.

A tipológia egyik pólusán az „erkölcsi idealisták” állnak (9,8 százalék), akiknél kiemelkedő a tudatos önnevelés, az önreflexió, a belső szigor és az önfegyelmelés dimenziója, valamint erőteljes az a morális beállítódás, amely a felelősséget nem pusztán helyzetfüggő kérdésnek, hanem a személyes integritás részének tekinti. E csoportnál erősebben jelenik meg az értelemadás igénye is, azaz az élet és a világ teleologikus értelmezése, a történések mögötti „értelem” keresése, illetve a valóság adottságának (a rossz, a nehézség és a szenvedés realitásának) elfogadása több dimenzióban is átlag feletti. Ebben az értelemben a csoport mintázata nem egyetlen erkölcsi szabályhoz való ragaszkodás, hanem egy koherens, belső fegyelmet, felelősséget és világnézeti összerendezettséget egyszerre hordozó attitűdrendszer.

A társadalom legnagyobb csoportjai közé tartoznak az „erkölcsi realisták” (22,2 százalék), akik szintén erős erkölcsi orientációt mutatnak, de mintázatuk kevésbé a maximalista belső szigor, inkább a mindennapi érények és a társas erkölcsi rend irányába szerveződik. Náluk különösen magas az olyan dimenziók súlya, amelyek a megbocsátáshoz, a közösségi szellemhez, az önzetlenséghez, a becsületességhez, az együttérzéshez és az alázatossághoz kapcsolódnak, és átlag feletti a gyengék védelme, illetve az ellenszseretethez köthető attitűdök elfogadása is. E klaszterben a teleologikus világkép és az értelemadás

²⁶ Vö. MOLNÁR et al.: *i. m.* (2025); GYORGYOVICH: *i. m.* (2025)

²⁷ A módszer egy-egy új változót vagy változóképzetet hoz létre, amely jól tükrözi az eredeti információk legfontosabb részeit, de az eredeti kérdéstömeghez képest kevesebb számú elembe sűrítve, így egyszerűbb és érthetőbbé teszi az adatelemzést.

²⁸ Azokat, amelyek nem voltak megfelelően magyarázhatók a kialakuló komponensekkel.

²⁹ Vagyis növelték volna a dimenziók közötti átfedést, és rontották volna az értelmezhetőséget.

szintén erősen jelen van, de mindez vélhetően gyakrabban kapcsolódik a hétköznapi morális rend fenntartásához, és kevésbé egy „aszketikus” önnevelési ideálhoz. Az erkölcsi realisták így a keresztény kultúrához kapcsolható erkölcsi elemek társadalmiasult, proszociális változatát jelenítik meg.

A „kiegyensúlyozott realisták” (19,8 százalék) e két csoporthoz képest mérsékeltebb, kevésbé szélsőséges profilt mutatnak. Sok dimenzióban átlag körüli értékeket látunk: a csoport nem elutasító, de nem is kimagaslóan elkötelezett. Erkölcsi és világnézeti kérdésekben gyakran középre húzó, helyzetérzékeny mintázat rajzolódik ki. Bizonyos társas és proszociális dimenziókban enyhén pozitív elmozdulás látszik, miközben a belső szigor, az önnevelés vagy a transzcendens értelemadás kevésbé domináns. A kiegyensúlyozott realisták ezért a tipológia egyik „középső” csoportját adják: náluk a keresztény kulturális örökséghez köthető elemek inkább részlegesen, vegyesen és kevésbé integrált módon vannak jelen.

A tipológia másik irányába haladva az „erkölcsi pragmatisták” (18,9 százalék) csoportját találjuk, akiknél több dimenzióban átlag alatti a belső fegyelemhez, az önreflexióhoz és a szigorú erkölcsi önneveléshez kapcsolódó beállítódás, és az elvekhez való ragaszkodás gyakrabban válik rugalmasan kezelhetővé. Ebben a klaszterben az erkölcsi döntések inkább a gyakorlati működőképesség, a helyzethez igazodás és a célszerűség felől értelmeződnek, míg a teleologikus világnézet vagy a transzcendens keret kevésbé meghatározó. Az erkölcsi pragmatisták mintázata nem szükségképpen „ellen-erkölcsi”, inkább olyan, ahol a normák követése és a belső szigor már nem elsődleges szervezőelv, és a kérdőív által mért, keresztény etikához köthető ideáltipikus elemek (áldozat, belső szigor, ellenszerezet) gyengébben integrálódnak.

Ettől minőségileg is eltér a „szkeptikus relativisták” (21,4 százalék) klasztere, amelyben nem pusztán mérsékeltebb erkölcsi elköteleződés figyelhető meg, hanem több dimenzióban egyértelműbb szkepszis is kirajzolódik az erkölcsi univerzalizmus és a transzcendens / teleologikus értelmezési keret irányába. Jól kivehető a teleologikus világgép dimenziójában megjelenő átlag alatti elmozdulás, illetve több olyan tételcsoportban, amely az erkölcsi rend objektív, „adottságszerű” jellegét sugallja. Ebben a csoportban az erkölcs gyakrabban tűnik relatívnak és kontextusfüggőnek, és kevésbé olyan normatív rendnek, amelyhez az egyénnek igazodnia szükséges. Fontos különbség tehát, hogy míg a pragmatistáknál a gyakorlatias alkalmazkodás dominál, addig a szkeptikus relativistáknál már az erkölcsi keretek legitimitásának megkérdőjelezése is hangsúlyosabb.

Végül a „közömbösök” (7,9 százalék) csoportja kicsi, de következetes mintázatot mutat: szinte minden dimenzióban átlag alatti értékekkel jellemezhető, és nemcsak a transzcendens értelemadás, hanem általában az erkölcsi-értékrendi kérdésvilág iránti bevonódás is alacsony. Míg a szkeptikus relativistáknál még tetten érhető a normákhoz való reflexív viszony, a közömbösök vélhetően inkább kivonódnak ebből a kérdésmezőből: a kérdőív által mért morális és világnézeti dimenziók náluk egyszerre veszítik el szervezőerejüket.

Összegzés

E két vizsgálat együttes értelmezése alapján még elmondhatjuk, hogy a keresztény kultúra továbbra is mélyen beágyazott, de látni kell, hogy differenciált és rétegzett jelenség. Hatása közel sem merül ki az egyházi intézményrendszerhez való kötődésben vagy a személyes vallásgyakorlatban, hisz a kereszténységből eredeztethető erkölcsi, közösségi és világnézeti elemek sokaknál még vallási identitástól részben függetlenül is referenciaként működnek, a mindennapi döntéshozatal, értékelés és önértelmezés kereteit adják. Innen nézve a keresztény kultúra stabilitása ott érhető tetten, hogy alapvető normatív mintázatai – lásd: a felelősség, a jóság, az önkorlátozás, a közösség iránti elköteleződés vagy akár az értelemadás igénye – a válaszadók jelentős részénél továbbra is jelen vannak, akkor is, ha ezek nem mindig expliciten vallási nyelven fogalmazódnak meg.

Ezzel együtt mindkét kutatásunk jelzi azt is, hogy e kulturális örökség társadalmi működése nem egységes. A vonatkozó attitűdök közel sem redukálhatók a „vallásos–nem vallásos” dichotómiára.

Együttes tanulságként fogható fel továbbá, hogy a keresztény kultúra egyszerre mutat stabilitást és sérülékenységet. Előbbit abban az értelemben, hogy alapvető erkölcsi és világnézeti elemei jól kivehetően jelen vannak a társadalomban, akár a vallásos önmeghatározástól függetlenül is. Utóbbit pedig abban, hogy e mintázatok nem automatikusan öröklődnek tovább, és különösen a fiatalabb korosztályok körében egyre markánsabban jelenik meg a közömbösség, az „apateizmus”. A keresztény kultúra ilyen értelemben nem feltétlenül magától értetődő, „háttérben működő” normarendszerként adódik át, hanem olyan kulturális erőként, amelynek fennmaradása és társadalmi relevanciája tudatos reflexiót, értelmezési munkát és megújulási képességet igényel – nemcsak az egyházak, hanem tágabb értelemben a társadalom egészének részéről is.